

ŠPILJSKI STANOV I GOSPODARSKI PROSTORI U LESU NA PODRUČJU BARANJE

ŽARKO ŠPANIČEK

Regionalni zavod za zaštitu
spomenika kulture u Osijeku
54000 Osijek
Franje Kuhača 27

UDK 39:72

Izvorni znanstveni rad
Original scientific paper
Primljeno: 15. 03. 1992.

Na području Baranje, osobito u selima Zmajevac i Suza sve do danas sačuvalo se u Hrvatskoj jedinstven oblik stambene i gospodarske arhitekture. Radi se o prostorima ukopanim u lesnu stijenu. Svojom jednostavnom izvedbom naročito se ističu stanovi izrađeni bez ikakvog građevinskog materijala i konstrukcije pa stoga čine umjetne špilje. Različitog su oblika i prostorne razvijenosti, a nastanjuje ih najsiromašnije stanovništvo. Za razliku od njih, vinski su podrumi solidni objekti koji koriste prirodne prednosti lesa i predstavljaju najčešći i najbolji oblik graditeljstva u ovoj stijeni u Baranji. Nizom svojih karakteristika, stambeni i gospodarski prostori u lesu uklapaju se u tradicijsko graditeljstvo Slavonije i Baranje, a svojim specifičnostima iskazuju poseban graditeljski i kulturni značaj. Usljed ratnog pustošenja koje sada zahvaća Baranju, sudbina ove, kao i svih drugih kulturnih vrijednosti ovog dijela Hrvatske, posve je neizvjesna.

Les ili prapor je taložna stijena blijedožute boje koja se odlikuje neslojevitošću, mekoćom, velikom vertikalnom stabilnošću, poroznošću i propusnošću za vodu. Les i lesu slični sedimenti nastali su akumuliranjem prašinastog materijala u uvjetima suhe i hladne stepske klime u rubnim zonama ledenjaka i rubnim dijelovima pustinjaških krajeva. Les i lesu slični sedimenti formirali su se u pleistocenu, tijekom četiri glacijala (ledenjačka razdoblja), dok su interglacijali (međuledenodobna razdoblja) bila razdoblja destrukcije lesnih naslaga. To znači da les spada u red najmlađih stijena. Zbog svojih fizičkih i kemijskih osobina les je najpogodnija podloga za razvoj veoma plodnih vrsta tla. Stoga se područje rasprostranjenja lesa i lesu sličnih sedimenata poklapa s poljoprivredno najproduktivnijim i najgušće naseljenim zonama Zemlje, te se unutar njih razvio niz najvažnijih civilizacijskih i kulturnih središta antičkog i suvremenog svijeta (Bognar, 1976). Lesne naslage pune su kapilarnih pukotina koje su uglavnom vertikalno orijentirane, zbog čega se les okomito lako cijepa. Njegova mekoća omogućuje razmjerno lako kopanje, a vertikalna stabilnost smanjuje opasnost od zarušavanja iskopanog prostora. Ove osobine pogoduju izradi stambenih i gospodarskih prostora, što je rano uočeno i široko primjenjivano na euro-azijskom prostoru¹.

¹ Arhitektura u stijenama nastala kopanjem i klesanjem, a ne građenjem pokazuje najrazličitije primjere diljem svijeta. Objekti izrađeni na ovaj način kreću se od malih, skromnih stanova siromašnog stanovništva pa do pravih gradova u stijenama i osebjunih arhitektonskih ostvarenja (Rudofski, 1976). Ovdje nećemo ulaziti u sve te primjere, već navodimo samo ono što predstavlja osnovni okvir za našu užu temu.

Tradicijsku seosku arhitekturu Baranje obilježavaju prvenstveno kuće pravokutnog, često i vrlo izduženog tlocrta, koji se proteže u dubinu dvorišta. Stambene, a iza njih i gospodarske prostorije linearno su raspoređene, tj. redaju se u nizu jedna iza druge pa se zbog bolje komunikacije među njima pojavljuje, gotovo kao redovan element vanjštine, uzdužni trijem. Ulici okrenuto pročelje s trokutastim zabatom i dva karakteristična prozora, a katkada i s ulazom u trijem, te dvoslivno krovništvo pokriveno trskom (u novije vrijeme ravnim crijepom) oblikovno dovršava ovu kuću. Svojim općim građevinskim oblikom, organizacijom prostora, upotrijebljenim materijalom i konstrukcijom, baranjske se kuće uklapaju u širi panonski areal. Njihovi masivni zidovi od nabijane zemlje dobrih su termoizolacijskih svojstava, što kućama pruža izvjesnu udobnost. Ta činjenica, uz prostornu razvijenost, solidnost gradnje i druge značajke, svrstava baranjske kuće među najbolja ostvarenja tradicijskog seljačkog graditeljstva na tlu Hrvatske (sl. 1). Međutim, u Baranji i danas postoje stanovi koji svojom jednostavnošću i skromnošću predstavljaju pravi kontrast ovim graditeljskim ostvarenjima. Riječ je o stanovima potpuno ukopanim u lesnu stijenu koje narod zove *gatori*, a održali su se pored sela Zmajevac na lokalitetu Podplanina.

Gatori - špiljski stanovi u Baranji

Ova vrsta stanova u literaturi se pojavljuje pod različitim nazivima: *lagumice*, *burdelji*, *zemunice*, *trogoditske kuće* itd. Gatore treba razlikovati od zemunica, koje imaju nadzemnu konstrukciju, najčešće krov ili još i niske stijene. Nasuprot tome, ovdje se radi o stanovima izvedenim bez ikakvog građevinskog materijala. Stambeni prostor nije stoga izgrađen, nego oslobođen, izdubljen u lesnim padinama Banskog brda. Budući da je les u geološkom smislu stijena, *gatori* predstavljaju umjetne špilje.

Nastambe ukopane u tlo starog su podrijetla. O njima su izvijestili već stari rimski kroničari Strabon, Klaudije i Ptolomej (Zlatev, 1955:21). Još ranije Herodot je pisao o trogloditima i podzemnim narodima. Niti u kasnijim historijskim razdobljima ovaj način stanovanja nije napušten. Tako Prandstatter 1608. godine spominje i jame pod zemljom na visokoj obali u Srijemu u kojima stanuju ljudi (Popović, 1939:278). Kasnije tijekom 17. stoljeća srijemske zemunice u lesu spominju i drugi putnici: Bartolomej Kašić (1612-1614), Englez Brown (1699) i drugi (Cvijić, 1966:283; Popović, 1939:278). Tijekom 16. i 17. stoljeća za svojih migracija na austrijsku granicu u Hrvatskoj, Srbi su kao privremene stanove koristili zemunice (Naselja, 1923:15). I Hrvati u Pečuhu već su 1641. godine imali zemunice kao privremene stanove (Tordinac, 1986: 13). Osobito često zemunice se spominju u Srijemu već u 17. stoljeću i kasnije. Pretpostavlja se da je i Zemun dobio ime po njima (Stojanović, 1859:193). Drugo veliko područje raširenja stanova u lesu jest Bugarska, naročito Podunavlje, gdje njihova starost seže daleko u predtursko vrijeme (Kožuharov, 1967:95).

Naslage lesa kao veoma pogodne za kopanje umjetnih špilja i zemunica prirodna su osnova koja povezuje Baranju sa Srijemom i Bugarskom. Iako su špiljski stanovi bili

poznati i drugdje u Europi od Španjolske i Francuske, preko Italije, do Grčke i Turske u različitim vrstama stijena (Bošnjak, 1936:235-241), gotovo svugdje gdje postoje naslage lesa uočena su njegova svojstva koja omogućuju jednostavno iskopavanje i uređenje stambenih i gospodarskih prostora. Arhitektura u lesu najveća je ostvarenja postigla u Kapadokiji u Turskoj i u Kini, gdje se može govoriti o čitavim podzemnim naseljima. Dok se u ovim slučajevima radi o stanovima vertikalno ukopanim u ravno tlo, baranjski su gatori horizontalno izvedeni u okomitim padinama lesnih nanosa, što je svakako bilo lakše izraditi. Zmajevački spiljski stanovi nisu rađeni po nekom obrascu, već je svatko sebi kopao onakav prostor kakav je trebao, zavisno od svojih sposobnosti i vještine. Stoga se gatori tlocrtno kreću u rasponu od malih jednodimenzionalnih rupa do višedimenzionalnih stanova nepravilna oblika. 1989. godine, kada je provedeno terensko istraživanje, evidentirano je šest nastanjenih gatora i nekoliko nenastanjenih. Svi se nalaze u neposrednoj blizini Zmajevca, na obroncima Banskog brda, kojeg Baranjski zovu Planina, uz nekadašnju trasu željezničke pruge Beli Manastir-Batina.

1. Najjednostavnije primjere po kriteriju prostorne razvijenosti predstavljaju gatori Ištvana Tomaša i Janoša Horvata. To su male i niske prostorije čija unutrašnjost podsjeća na slijepi tunel jer im je gornji dio izveden u obliku svoda (sl.2). Naročito je skromne izvedbe Tomašev gator, iskopan oko 1962. godine. Smješten je najbliže selu, dosta visoko od podnožja brda, tako da se do njega dolazi uzbrdicom od oko 20 metara. Njegovu vanjštinu predstavljaju samo loše skucana vrata i dimovodna cijev (sl. 3). Ovo je nevjesto kopana nastamba neravnih stijena i nepravilna svoda, a jedinu udobnost pruža joj priprosto zidan štednjak. U neposrednoj blizini nalazi se jednodimenzionalni gator Tomaševa sina, u kojemu se trenutno ne stanuje. On je još manjih dimenzija (crtež 1).

2. Stan Mihajla Varge predstavlja prostorno razvijeniji oblik. U dnu stambene prostorije bočno je prokopana mala i vrlo niska ostava, koja se gotovo i ne koristi. Na svodu blizu ulaza prokopan je širok otvoren dimnjak za sušenje mesa, nalik na nekadašnje otvorene dimnjake nad ognjištima slavonskih kuća. Kao i kod prethodna dva gatora i u ovaj dnevna svjetlost dolazi jedino kroz staklo na ulaznim vratima. Lijevo od ulaza iskopana je u lesu rupa koja je prije služila kao svinjac.

3. Neposredno uz Vargin, u istom dvorištu nalazi se gator Marije Ošoš i Janoša Andraša. Premda njegova unutrašnjost nije pregrađena, ipak se može smatrati dvodimenzionalnom jer se lijevo od pristupnog hodnika izdvaja posebna manja prostorija (crtež 2). Njezin zakrivljen oblik očito je izraz želje da se dobije druga sporedna prostorija, koja se izvukla prema vanjskoj strani lesnog obronka kako bi kroz prozor doprlo više svjetla. Međutim, ovo je najmračniji i najzagušljiviji gator (sl.5). Osim razmjerno dugačkog hodnika, te vrata i prozora zastrtih gotovo neprovidnim najlonom, pristup svjetlosti otežava i naknadno prigraden *gank* ispred ulaza. Desno od *ganka* je rupa u lesu koja je izvorno bila kokošinjac, a sada služi kao sklonište za psa. Četveročlana obitelj koja ovdje živi ima još u relativno uredno organiziranom i pletrom ogradenom dvorištu daščanu pušnicu uz *gank*, te *šupu*, *klozet* i bunar, koji među stanovnicima gatora važi kao najviši pokazatelj stambenog

standarda. Dvorišna ograda i priprosto izvedeni objekti unutar nje predstavljaju spontani pokušaj da se organizira okućnica i tako djelomično ukine isključivo špiljski način stanovanja.

4. Istu težnju za stvaranjem okućnice pokazuje i gator obitelji Hren jer se i u njegovom dvorištu nalazi nekoliko improviziranih šupa, bunar i klozet, čak nešto bolje izvedbe nego u prethodnom primjeru. Uz to, ovdje se može zapaziti još jedan element koji dopušta da ovaj špiljski stan smatramo razvojno višim stupnjem. Sastoji se od kuhinje, nešto veće sobe i podruma-ostave smještene između njih. Budući da su sve tri prostorije međusobno nepovezane (crtež 3), na prvi se pogled može učiniti da se ovdje radi o prvoj grupi najjednostavnijih, jednodimenzionalnih gatora. Međutim, ono što odlikuje ovaj stan jest funkcionalna povezanost svih triju posebnih prostorija. S funkcionalnog gledišta ovo je jedinstven stan, koji načinom korištenja prostora posve odgovara karakterističnoj troprostornoj kući, tj. osnovnom i najzastupljenijem tipu u tradicijskoj arhitekturi Slavonije i Baranje. Glavni stambeni prostor ovdje je kuhinja (sl. 6). U njoj se kuha, objeđuje, boravi preko dana i spava, dok se u sobi samo spava i drži odjeća i druge stvari. Uloga kuhinje kao centralnog stambenog prostora potpuno korespondira s promjenama u načinu stanovanja ostalog dijela Slavonije i Baranje. Nakon raspada obiteljskih zadruga prednja soba, najveća prostorija u tradicijskoj seoskoj kući, gubi primarnu ulogu. Inokosne obitelji često napuštaju taj velik i sada neprikladan prostor i težište života premještaju u drugu prostoriju, kuhinju.

Hrenovi ovdje žive od 1973. godine, a ranije su stanovali u gatoru Ištvana Tomaša, kojeg je iskopao otac obitelji, sada pokojni Bolto Hren uz pomoć susjeda. Iako su tada bili bliže selu, čim se ukazala prilika preselili su ovamo, ponajviše zbog bunara. U ove dvije prostorije živjela je šesteročlana obitelj, a sada su u gatoru ostali samo Franjo (1960.) i njegova majka Kata (1927). Mali vrt i nešto peradi koje imaju manje ih izdvaja iz krajnjeg siromaštva u kojem žive oni i njihovi susjedi, a više ukazuje na nešto veće ambicije za posjedovanjem pravog domaćinstva. Dobro ograđeno i pometeno dvorište, te malo urednija unutrašnjost prostorija upućuju na viši stambeni standard nego što je to kod ostalih stanovnika ovih špiljskih stanova.

5. Ono što je gator Hrenovih naznačio samo u funkcionalnom pogledu, to je u gatoru obitelji Vig provedeno i u prostornom smislu. Tipična razdioba karakteristične seljačke kuće Slavonije i Baranje na sobu, kuhinju i ostavu prisutna je i ovdje i ne čini samo funkcionalnu, nego i prostorno povezanu cjelinu (crtež 4). Dakako, raspored i oblik pojedinih prostorija unutar ove cjeline ne može se smatrati doslovno prenesenim iz tradicijskih kuća, već je prilagođen terenu i mogućnostima izrade špiljskog stana. Složenošću svog tlocrta, kao i još jednom, nekada veoma solidnom prostorijom izdubljenom s njegove lijeve strane, ovaj gator bez sumnje predstavlja najbolju umjetnu špilju u Podplanimi. Potvrđuje to i podatak da je u njemu nekada bila gostionica, vjerojatno u vrijeme kada je ovuda prolazila pruga Beli Manastir-Batina, što je osiguravalo i više gostiju.

Nekada je ovaj gator bio u mnogo boljem stanju. Ispred ulaza je bila pušnica, od koje se još i danas vidi ostatak na donjoj strani otvorenog i proširenog dimnjaka (sl. 7). Izvana se ulazi u sobu, u je dnu koje je potpuno mračna ostava. Desno od ulaza je kuhinja. Prilično je dobro osvijetljena zbog razmjerno velikog prozora koji je na njoj prokopan (sl. 8). Unutrašnjost je veoma loše izrađena, iako je prostorno razvijena. Zidovi i svod grubo su tesani i neravni. Za razliku od toga, prostorija lijevo od ovog dijela stana mnogo je preciznije izrađena. Stijene su glatke, a svod je pravilno zakrivljen. Ovakvu precizniju i bolju izradu omogućio je drugačiji sistem kopanja. Naime, kod većine gatora izvana se kopa samo otvor za vrata i hodnik, koji je obično duži od jednog metra. Tek na završetku tog dužeg ili kraćeg hodnika prostor se proširuje. Stijene takvih gatora u pravilu su neravne, tako da širina prostorije varira i više od jednog metra. Naravno je opasno to što je svod u njima nepravilan, ponegdje gotovo ravan, što uzrokuje povremene odrone, od kojih je u jednom od gatora poginula mlada majka. U ovoj izdvojenoj sobi Vigovih sistem kopanja bio je drugačiji. Ovdje nema pristupnog hodnika s vratima na vanjskoj strani, već se od samog početka lesne strmine gator kopao u punoj visini. Ne samo da je zbog toga veća visina od poda do vrha svoda već su stijene glatke i ravne, a svod pravilan. Ovaj način izrade zahtijeva nešto opeke jer je na ulazu u sobu potrebno podići zid i na njemu ostaviti prostor za vrata i prozor (sl. 9). Na ovaj način kopan je još jedino stan Janoša Horvata pa su to dva najbolja i najsigurnija gatora. U ovoj sobi Vigovi ne stanuju zbog njezine izdvojenosti od ostalog prostora stana, već u njoj drže odjeću i druge predmete. Svakako je to i ranije bio najreprezentativniji dio stana, jer su stijene okrečene i ukrašene soboslikarskim valjkama (sl. 10). Soba je vjerojatno nekada služila kao stan gostioničara.

Vigovi u ovom gatoru žive od 1973. godine i oni su već peti stanari, stoga o vremenu njegove izrade ništa ne znaju. Slično je i s drugim gatorima. Njihovi stanovnici često su se mijenjali pa se od zatečenih obitavalaca moglo dobiti malo podataka o prošlosti ovih umjetnih špilja.

Od sedmočlane obitelji danas ovdje živi Margita Vig sa sinovima Ivanom (1967) i Đulom (1972).

Opće prilike u gatorima obilježava vrlo nizak stambeni i higijenski nivo. Unutrašnjost špiljskih stanova pretrpana je različitim trošnim i najčešće nepotrebnim stvarima (sl. 4), te starim i dotrajalim namještajem. Higijena je izuzetno slaba, što nije uvjetovano ovakvom vrstom stana, već je posljedica životnih navika samih stanovnika. Stoga za zmajevačke gatore ne vrijedi ono što je zapaženo u drugim špiljskim stanovima, tj. da se njihovo unutrašnje uređenje i životni uvjeti ne razlikuju mnogo od stanja u starim niskim kućama od naboja s debelim zemljanim zidovima (Kojić, 1950:230 i 1958:24). S obzirom na svoju dobru termičku izoliranost, gatori ipak pružaju izvjesnu udobnost. Ljeti je u njima hladovito, a zimi toplo i uz umjereno loženje. Unutrašnjost zagrijavaju zidani štednjaci s pećnicom, kakvi se mogu još uvijek sresti u starijim seljačkim kućama, ili pak sasvim

priprosti, kakav je zabilježen u gatoru Mihajla Varge (sl. 11). Unutrašnjost stanova suha je i za vlažnog vremena. Ipak u zimskom razdoblju blato predstavlja nepriliku jer se okolni teren raskvasi, što otežava kretanje i još više povećava nečistoću u stanovima.

I danas je vidljivo kako je stambeni nivo zmajevačkih gatora nekada bio znatno viši. Osim samog stana, u lesu su bili iskopani svinjci, kokošinjci, krušne peći, široki otvoreni dimnjaci za sušenje mesa i drugi gospodarski prostori. Na taj je način došlo do formiranja pravih stambeno-gospodarskih jedinica, moglo bi se reći stanova s okućnicom. Ni ova pojava nije neka lokalna specifičnost. U sjevernočeškoj regiji, osobito oko Melnika, postojali su stanovi u formacijama pješčenjaka, koji su korišteni od kraja 18. stoljeća do kraja II. svjetskog rata, ali je bilo i mnogo starijih. U nekim slučajevima prostori u stijenama ovdje čine velike komplekse stambenih i gospodarskih objekata, a negdje su čak bile izdubljene i obrničke radionice, naprimjer kovačnica iz 1813. godine u mjestu Turnovsko v Klokoč, mlin u Jastrebicama, pa čak i sakralni objekti kao što je crkvice u Všemilama (Československa vlastiveda, 1968:136).

Osim obitelji Hren i Romkinje Marije Ošoš, drugi stanovnici gatora su Mađari. Zbog toga ipak ne treba tražiti neku kulturnu vezu između stanovanja u umjetnim špiljama i mađarskog stanovništva. U Zmajevcu, ali i okolnim selima Suzi i Kotlini, Mađari čine veliku većinu, pa je to razlog što su oni najbrojniji i u gatorima. Zajednička značajka svih stanovnika zmajevačke Podplanine jest njihovo siromaštvo. Nitko nema stalnog zaposlenja, a redovan izvor prihoda ima jedino Vig Margita, koja prima obiteljsku mirovinu od pokojnog supruga. Glavni izvor zarade je nadničarenje. Nekada je osobito posla bilo u vinogradima, kojih je oko Zmajevca bilo mnogo, a nisu se mogli mehanizirano obrađivati. 60-ih godina ovog stoljeća površine pod vinogradom počele su se smanjivati pa je i posla bilo manje. Ipak se i danas nešto posla može naći kod seljaka. Mihajlo Varga tako kopa, kosi, vozi gnoj i slično. Franjo Hren sezonski radi u šećerani u Branjinom Vrh u ili na pustari Mirkovac, Ištvan Tomaš je kao mlađi također nadničario, a kasnije pleo košare.

Treba naglasiti kako važnu ulogu u životu i prehrani ovih stanovnika igra ribolov, u kojemu su prilično vješti. Pritom se ne obaziru mnogo na zakonske propise o načinu i sredstvima ribolova i lovostaju. To ih dovodi do sukoba sa zakonom i sudskog kažnjavanja. Koriste tradicionalan ribolovni pribor kao što su lijeskovi štapovi s udicom i plovkom, te razne vrste mreža, ali imaju i ribičke čekrke novije proizvodnje s umjetnim mamcima. U ritovima noću i uz pomoć baterijske lampe love i žabe. Ribu koriste za vlastitu prehranu, ali je i prodaju, kao i žabe. Značajna uloga lovačko-sakupljačke privrede u životu Podplaninaca još je jedna značajka koja uz način stanovanja približava ove ljude neolitskom kulturnom nivou. Međutim, umjetne špilje i njihovi obitavaoci nisu kulturni prežetak iz davne prošlosti, već pojava uvjetovana siromaštvom i oskudicom. Gotovo prehistorijska vrsta stana i lovačko-sakupljačko privređivanje samo su pokazatelji tog siromaštva. Nije stoga neobično da žitelji ovih stanova nerijetko krađu pa su u selu na lošem glasu, a u vrijeme terenskog istraživanja dvojica su bila u zatvoru.

Stavovi pojedinih Podplaninaca prema vlastitom životu, odnosno stanu u kojemu žive razlikuju se ovisno o životnoj dobi, osobnim ambicijama, pa i obrazovanju. Ištvan Tomaš najstariji je stanovnik gatora, koji ne pokazuje nikakvu želju za nečim boljim². Zadovoljan je svojim životom i ni na što se ne žali. Kaže da ljeti, kad priroda zazeleni, nigdje nije ljepše nego ovdje. Tada iznese krevet i spava na otvorenom. Voli što mu je stan blizu sela, a za druge gatore tvrdi da su u zabiti.

Sredovječni Mihajlo Varga (1947) u špiljskom stanu živi tek nekoliko godina, a ranije je stanovao kod nekog seljaka na čijem je domaćinstvu služio. Nije zadovoljan što živi ovdje, ali ipak prilično pomirljivo gleda na svoj položaj.

Ivan i Đula Vig privikli su se na život u gatoru, ali bi prešli u selo kada bi im, kao socijalno ugroženima, dodijelili kuću. No, žele samo onu kuću koja ima električnu struju.

Franjo Hren pokazuje najviše ambicija da promijeni sadašnji način života. Ne namjerava stalno ostati u gatoru i uvjeren je da će se "kad-tad izvući odavde". Završio je osnovnu školu, koja mu je išla vrlo dobro i žao mu je što zbog nedostatka sredstava nije nastavio školovanje. Rado čita novine i knjige kada do njih uspije doći. Za razliku od ostalih svojih susjeda, stidi se siromaštva u kojem živi, a svojim stavom i osobnom kulturom izdvaja se iz okruženja u kojem se nalazi.

Preostalih pet nastanjenih gatora samo su ostatak nekadašnjeg naselja špiljskih stanova koji su još iza II. svjetskog rata postojali na zmajevačkoj Podplanini. Prema kazivanju Vigovih, do 1981/1982. god. u gatorima je živjelo oko 100 ljudi, a djece je bilo kao u pola sela, tvrdi Franjo Hren. Gatori su se nizali odavde do Batine. Njih i njihovih stanovnika danas je mnogo manje. Neki su preminuli, drugima je općina dodijelila kuće u Zmajevcu, a neki su se uspjeli zaposliti i samostalno riješiti svoj socijalni položaj.

Može se zaključiti da zmajevački gatori predstavljaju najprimitivniji oblik stana na prostoru Slavonije i Baranje, izgrađen bez ikakvog građevinskog materijala i konstrukcije. Značajna sličnost koju pokazuju s drugim špiljskim stanovima u Europi pa i svijetu proizlazi upravo iz ove jednostavnosti. Stoga ne treba čuditi da u stijenu ukopana obitavališta pokazuju dosta sličnosti primjerice od planine Martmate u Tunisu, gdje ti stanovi služe za zaštitu od sunca (Atlas čovečanstva, 1986:85), do ovih hrvatskih prostora. Osim njihove velike prostorne protežnosti, značajna je i starost špiljskih stanova. Zabilježeni već u antičko vrijeme, kao da se nisu mnogo mijenjali ni kroz kasnije epohe, zadržavši svoju gotovo prethistorijski primitivnu formu do danas. To nas može dovesti u iskušenje da ponovo aktualiziramo tezu o bezvremenom karakteru jedne kulturne pojave, tezu koju je na primjeru seljačke umjetnosti u hrvatskoj etnologiji prvi razvio Mirko Kus-Nikolajev (Mirko Kus-Nikolajev, 1940:192-203). Međutim, o tome ipak nije riječ. Zabilježena tendencija stvaranja stambeno-gospodarske cjeline analogne kući i okućnici, kao i

² Prvi izlazak na teren izvršen je koncem veljače 1989. godine. Ubrzo nakon toga Ištvan Tomaš je umro.

prepoznatljiva troprostorna razdioba špiljskog stana, karakteristike su koje zmajevačke gatore integriraju u tradicijsko seljačko graditeljstvo Slavonije i Baranje. Umjetne špilje za obitavanje u Baranji nastale su spajanjem dviju presudnih okolnosti: stare i rasprostranjene tradicije korištenja lesa za izradu špiljskih stanova i krajnjeg siromaštva, koje je poticalo izradu i upotrebu takvih stanova. S porastom ili smanjenjem neimaštine i siromaštva tamošnjeg stanovništva može se očekivati povećanje ili nestajanje baranjskih gatora i njihovih stanovnika.

Vinski podrumi u lesu

Za razliku od gatora, vinski podrumi ukopani u lesu ne predstavljaju graditeljski oblik nastao iz krajnje nužde, već iz uočenih prednosti ovakvih prostora. Budući da su prostorije u lesu termički vrlo stabilne, s konstantnom temperaturom ljeti i zimi, podrumi u lesu vrlo su pogodni za čuvanje vina. Stoga vinski podrumi predstavljaju najtipičniji i najrašireniji način korištenja lesa u izgradnji gospodarskih prostora u Baranji. Osim u Zmajevcu, ima ih i u Suzi, Dražu i Batini. No, kao i u slučaju gatora, vinski podrumi u Zmajevcu pokazuju najbrojnija i najbolja graditeljska ostvarenja. Zmajevački podrumi koncentrirani su u dvije prodoline, tzv. *surduka*³ na samoj periferiji sela. Građeni su u nizu jedan do drugoga s obje strane surduka, tako da tvore, može se reći, svojevrstne ulice (sl. 12). Jedna grupa nalazi se u "Reformatskom", a druga u "Katoličkom surduku". Imena su dobili prema kalvinskoj, odnosno reformističkoj i katoličkoj crkvi, od kojih sporedni seoski putevi kroz navedene prodoline vode u polje i vinograde.

Svi ovi podrumi sastoje se od dva glavna dijela: zidane zgrade i u les ukopanog dijela. Stoga su svojom stražnjom stranom prislonjeni uz okomitu lesnu padinu, koja je morala biti malo obrađena kako bi se dobila potrebna strmina. Ovako smještenim zgradama iz surduka vire samo vrhovi krova (sl. 13). Unutrašnjost podruma najčešće je dvoprostorna. U zidanoj zgradi tada je samo jedna prostorija, *preshaz*, dakle prostorija za prešu, a u lesu ukopani dio zovu *pinčelik* ili *pinče-lug*, a na hrvatskom *rupa*. Čitav podrum *borospinče*, ali neki kazivači koji u njemu nemaju vina, zovu ga samo *pinče*. Više Zmajevčana nije navelo posebne nazive za pojedine prostorije podruma.

Podrumske zgrade građene su istim materijalima i tehnikama kao i tradicijske baranjske kuće. Najstariji sačuvani primjeri potječu iz druge polovice 19. stoljeća i građeni su od naboja na podzidu od opeke ili kamena, što je rjeđe. Vjerojatno je les iskopan iz podrumske rupe služio kao materijal za nabijanje stijena debelih pola metra, što je potvrđeno i za kuće na ovom području. Stari, tradicionalni pokrov bio je trska (sl. 14). Noviji podrumi, građeni u prvim decenijama ovog stoljeća uglavnom su zidani prijesnom ili pečenom ciglom. Danas su već gotovo svi pokriveni *biber-crijepom*. Opći izgled podrmskih zgrada prilično je ujednačen. To su pravokutni objekti sa ili bez prozora, na čijem se zabatnom pročelju

3 Surduk je riječ turskog podrijetla. Označava jarugu, provaliju između dva brda, klanac, sutjesku (Klaić, 1987:1282).

redovno nalaze široka dvokrilna vrata. Široka su vrata bila potrebna ne samo zato da bi se mogle unositi i iznositi velike *kace* i burad, čija se zapremina kreće i do 1000 litara, već i stoga što se u preshaz ulazilo kolima s obranim grožđem, koje se onda brže i lakše ubacivalo u muljaču na drobljenje. Podrumski pod bio je od nabijene zemlje, a strop je činio vidljiv grednik s daščanom oplatom iznad njega. Rjeđe su na stropu bili *vikleri*, komadi otesanog drveta 0,8 do 1 metar dugački, na koje se omatala slama i lijepilo blato. Vikleri bi se poslagali između stropnih greda na prikucane letvice te omazali blatom i okrečili. Takvi su stropovi bili glatki. Obje ove vrste primjenjivane su, dakako, i u tradicijskim seljačkim kućama.

Podrumske zgrade znatno variraju u veličini. Ima ih sasvim malih, od svega nekoliko kvadratnih metara površine, do veoma razvijenih, koje svojom veličinom premašuju prosječne seljačke kuće (sl.15). Visina zidova također je često znatno veća nego u stambenih zgrada pa nerijetko dostiže i 3 metra od poda do stropa. To se ne može objasniti isključivo funkcionalnim razlozima. Vjerojatno je veličina podrumskih zgrada imala i statusni značaj.

Zanimljiv element vanjštine su i podrumska vrata. U pravilu su dekorativno izvedena od fino blanjananih daščica ukladanih tako da čine različite geometrijske forme (sl. 16 a,b,c). Na njima se zapaža i utjecaj barokne arhitekture (sl. 16 d), tako da su podrumska vrata najčešći nosilac oblikovnih varijacija. Ipak, ponekad je i opći građevni oblik izveden uz manje ili veće odstupanje od standardne forme. Tako je jedna zgrada u reformatskom surduku sagrađena na kat (sl. 17), a zabilježeno je i nekoliko podruma s trijemom na ulaznom zabatnom pročelju (sl. 18).

Kopanje podrumske rupe u kojoj će se čuvati burad s vinom bila je posebna vještina. Rupa se morala iskopati u obliku pravilno zasvođena tunela kako se ne bi zarušavala. Evidentiran je podrum čija rupa duga 19, a visoka 2 metra nije ozidana, a lesna stijena nigdje nije urušena ili ispucana (sl.19). Sagrađen je oko 1870. godine, a njegov vlasnik tvrdi da se rupe starijih podruma nisu ozidavale, već bi se samo krećile uoči berbe. Inače, u većini drugih, novijih podruma u lesu ukopani dio je ozidan, najčešće u punoj dužini, a ponekad samo u jednom dijelu. Od vrha svoda do vrha lesnog brda ponekad je prokopan uzak ventilacijski kanal, a nekad je otvor iznad vrata na rupi pa se prozračivanje odvija preko podrumske zgrade.

Veličina vanjske zgrade i ukopanog dijela varira od slučaja do slučaja. Ima podruma s prostranim zgradama i malim rupama (Planina 163), ali i malih zgrada s pravim tunelima dugačkim preko 25 m (Planina 185). Veličina rupe svakako je ovisila o veličini vinograda i količini proizvedenog vina koje se u njoj čuvalo. Na zgradu kao vidljiv dio podruma utjecala je i želja za ukrašavanjem (izražena prije svega na vratima), isticanjem statusa, ali i funkcionalni razlozi.

Za razliku od rupe u lesu koja je imala isključivo gospodarsku namjenu čuvanja vina, a u manjoj mjeri i rakije, repe i krumpira, podrumaska zgrada imala je čitavu paletu funkcija, od gospodarske preko stambene, do društvene pa i duhovne. To je svakako utjecalo na veličinu i uređenje ovog prostora. Glavna namjena vanjske zgrade, po kojoj je i dobila ime *prešaz*, jest muljanje, drobljenje i cijedenje grožđa. Stoga će i njezin inventar biti velike kace za zdrobljeno grožđe i mošt, te muljača. Ovdje se drže i druga pomagala što se koriste u vinogradarstvu i podrumarstvu, zaštitna sredstva i različite sitne potrepštine. U uglu zgrade do vrata, gdje ima dovoljno svjetla i gdje ne smeta, nalazi se stol s klupama i stolicama, a tu ili na polici su boce i čaše za vino. Kada se radi na njivama ili vinogradima u blizini surduka, u podrumskoj zgradi se ruča, a tada se koristi i za dnevni odmor. Budući da je piće pri ruci, u ovom prostoru često se organiziraju banketi, pa tako i Zmajevčani, osobito proslavljaju dan sv. Vinka (822. siječnja) tzv. *vincešku*. Tada čitav surduk oživi. Na ovoj muškoj svečanosti pripremaju se jela, vino se pije u velikim količinama, a iz podruma se razliježe pjesma i veselje vinogradara i njihovih gostiju. Netko u podrumu održi i karmine. Ovdje se skuha jelo, piće je nadohvat pa tako podrumi imaju i svoju društvenu, ali i obrednu namjenu. Društvenu ulogu podrumi su imali i u prošlosti. Nedjeljom poslije ručka žene su se okupljale na ulici i razgovarale, a muškarci su odlazili u podrum, sastajali se, pili i tako provodili poslijepodne. Za ovakve namjene podrumaska je zgrada morala udovoljiti i povremenoj stambenoj upotrebi. Tako se već u starijim podrumima, onima iz 19. stoljeća, grade sobe u koje se stavi nešto namještaja (Planina 163). Takvi podrumi redovno imaju i prozore. Dimnjaci, bunari, pa čak i klozet u lesu ukazuju da su podrumi kod kojih se oni javljaju namijenjeni povremenom boravku. Obitelj Vig, prije nego što se preselila u gator, boravila je u podrumskoj sobi seljaka kod koga je služio otac obitelji Pišta Vig. Električne instalacije u gotovo svim podrumima još više olakšavaju boravak u njima. Jednoj je podrumskoj zgradi sa strane naknadno dograđena prostorija s prozorom i dimnjakom, što ukazuje na potrebu da se objektu s pretežno gospodarskom funkcijom pridoda i stambena. Iznimno, gubitkom svoje primarne gospodarske uloge podrum se može pregradnjama i prenamjenom pretvoriti u kuću. Zabilježen je samo jedan takav primjer u Katoličkom surduku. Šandor Mihajlović živi ovdje već 25 godina. U dvorištu je podigao malu zgradicu i preselio se u nju, dok je podrum namješten kao kuća, ali sada služi za odlaganje stvari. Podizanjem dvorišnog objekta i formiranjem dvorišta ovdje je stvorena mala okućnica (Planina 145a). Zanimljiv primjer promjene funkcije i uklapanja u suvremeni životni kontekst predstavlja podrum Janoša Knohla u Katoličkom surduku (sl. 20). Svoju primarnu svrhu prerade grožđa i čuvanja vina zadržao je do danas, ali je u njegovom potkrovlju uređen i suvremeno opremljen stambeni prostor sa sobom, malom kuhinjom i kupaonicom (sl.21). Vlasnik i njegova obitelj žive u Šubotici, a ovdje dolaze s vremena na vrijeme, tako da je ovaj podrum dobio namjenu kuće za odmor. U njegovom višenamjenskom prizemlju, uz vinogradarske i podrumarske sprave, nalaze se tehnički uređaji. Ovdje su hidrofor, spremišta za vodu, bojler i uređaj za provjetranje pokrovnog dijela. Knohl je inženjer elektrotehnike i svu je instalaciju i tehniku sam ugradio. Na zidovima podrumaska zgrade vlasnik ima malu etnografsku zbirku, sastavljenu uglavnom od vinogradarskog i podrumarskog oruđa i pomagala (sl.22). Time je ovaj podrum dobio jednu muzeološku crtu, što svjedoči da je njegov vlasnik razvio svijest o kulturnoj dimenziji upotrebnih predmeta.

Još iza II. svjetskog rata 90% obradivih površina oko Zmajevca bilo je pod vinogradima, kako navodi Baranjac Zvonko Bošnjak, financijski direktor Belja. Tada su podrumi bili u punoj upotrebi. Neki seljaci imali su po dva, tri pa i četiri podruma. 60-ih godina stupio je na snagu zakon koji zabranjuje seljacima prodaju vina u rinfuzi, a organiziranog otkupa grožđa tada nije bilo. Mlađi stanovnici napuštali su selo pa za obradu vinograda nije bilo dovoljno radne snage. To je dovelo do krčenja vinograda, a time i nazadovanja podrumarstva. Tako su mnogi podrumi izgubili funkciju spremišta za vino. U nekima se danas drži luk i krumpir, neki se koriste kao šupe, ostave ili vikendice, u nekima se čuva drugo voće itd. Ipak, grožđe se uzgaja i danas za vlastite potrebe i za prodaju Belju pa su mnogi vinski podrumi i danas u upotrebi. Ima više primjera da se na mjestu stare i dotrajale podrumske zgradice gradi nova, dok stara rupa ostaje i dalje se koristi (sl. 23). Za razliku od toga, nove se rupe više ne kopaju. Ovaj težak i precizan posao radio je poseban čovjek vješt tom poslu. Prvo bi teškom motikom, budakom, grubo iskopao tunel, a zatim ga fino očistio oštrom lopatom, tzv. ašovom, kako bi se dobio pravilno zasvođen oblik. Dok bi jedan kopao, drugi su kolicima odvozili iskopani les. Nakon kopanja, zidar bi ozidao unutrašnjost iskopa, osim u slučajevima kada se ona ostavljala neozidana, i tada se gradila podrumska zgrada. Na strmoj lesnoj padini gdje će doći zgrada, često bi se podigao okomiti zid. Kada je točno napuštena ova vještina, nije se moglo doznati. Činjenica da se podrumske zgrade zbog dotrajalosti ruše, dok ukopani prostor i dalje ostaje u dobrom stanju, ukazuju na njegovu veću trajnost. Ima slučajeva da se srušena zgrada više ne obnavlja, već se koristi samo rupa u lesu. Upravo takvi podrumi bez podrumske zgrade ukopavani su u les i u Slavoniji, uz desnu obalu Dunava u Aljmašu i Vukovaru, gdje se spominju već za turskog razdoblja, a zatim u 18. stoljeću (Crljenjak, 1975:22 i 30). Zmajevačkima slični podrumi s ukopanim dijelom i podrmskom zgradom građeni su i u Mađarskoj, a u literaturi se navode kao *lykpince* ili *preshazas lykpince*. Ovisno o uvjetima zemljišta, građevinskom materijalu i načinu gradnje, u 18. stoljeću razvio se velik broj lokalnih različitosti takvih podruma (Magyar neprajzi lexikon, 1981:270). Stoga se može zaključiti da podrumi ukopani u les predstavljaju graditeljsku pojavu razvijenu zahvaljujući prije svega odgovarajućoj prirodnoj osnovi, ali se konkretna izvedba i oblikovanje izvršilo u skladu s lokalnom kulturnom tradicijom.

Sporedni oblici graditeljstva u lesu

U lesne naslage Banskog brda ukopavaju se i drugi gospodarski prostori, što je osobito često u selima Zmajevac i Suza. Takvi su prostori redovno izvedeni u sklopu kuća s okućnicom, u dnu dvorišta (sl. 24). U ovom smislu osobito je zanimljiv primjer sela Suza. Bansko brdo ovdje se spušta gotovo do ceste, odnosno vrlo blizu nekadašnje trase željezničke pruge. Da bi se dobio prostor za podizanje kuće i za malo dvorište, brdo se moralo sjeći, čistiti. Tako su kuće u Suzi smještene u samom podnužju Planine, a završetak njihovih malih dvorišta čini okomito tesana lesna padina (sl. 25). U tu padinu ukopavali su se gospodarski prostori ne samo zato što je to bilo jednostavno i jeftino, već i stoga što u malim dvorištima nije bilo dovoljno mjesta za zidane objekte. Lesni materijal dobiven

čišćenjem brda, te iskopavanjem rupa gospodarske namjene, koristio se za podizanje kuća od naboja, što je potvrđeno i za Zmajevac, u kojem je poslije II. svjetskog rata radila ciglana i proizvodila opeku od lesa. Građevinski prostor u Suzi nije, dakle, zatečen, kako je to inače uobičajeno, već se morao tek osloboditi. Materijal koji je time dobiven odmah je iskorišten za gradnju kuća pa nije trebalo posebno kopati zemlju za zidove od naboja. U tiješnom dvorištu što se završava okomitom lesnom padinom, ukopavanje gospodarskih protora bilo je najjednostavnije i najpraktičnije rješenje. Razvijen smisao za funkcionalna ostvarenja koji je time iskazan posve se uklapa u tradicijsko seljačko graditeljstvo Slavonije i Baranje, te čini jednu od njegovih glavnih značajki.

Literatura:

Bognar, Andrija:

• Les i lesu slični sedimenti i njihovo geografsko značenje, *Geografski horizont*, br. 1-2, Zagreb 1976.

Bošnjak, Mladen:

• Pećinski stanovi u Južnoj Evropi, *Priroda* br.26, Zagreb 1936.

Crlenjak, Brane:

• *Razvitak vukovarskih ulica*, Vukovar 1975.

Cvijić, Jovan:

• *Balkansko poluostrvo i južnoslovenske zemlje*, Beograd 1966.

Kus-Nikolajev, Mirko:

• Neolitski motivi i bezvremeni karakter seljačke umjetnosti, *Etnologija*, godina I, Skopje 1940.

Kojić, Branislav:

• Lagumica u Sremskim Karlovcima, *Naučni zbornik Matice srpske*, sv. I, serija društvenih nauka, Novi Sad 1950.

• *Seoska arhitektura i rurizam*, Građevinska knjiga, Beograd 1958.

Kožuharov, Georgi:

• Blgarskata k'šta prez pet stotetija, *Blgarska akademija na naukite*, Sofija 1967.

Popović, D.J:

• Vojvodina u tursko doba, *Vojvodina I*, Novi Sad 1939.

Rudofski, Bernard:

• *Arhitektura bez arhitekata*, Građevinska knjiga, Beograd 1976.

Tordinac, Nikola:

• *Hrvatski narodni običaji, pjesme i pripovijetke iz Pečuha i okolice*, Budimpešta 1986.

Zlatev, Todor:

• *Blgarskata k'šta prez epohata na vzraždaneto*, Nauka i izkustvo, Sofija 1955.

Stojanović, Mijat:

• Sitnice o postanju imena nekijh gradovah, trgovištah i selah slavonsko-sriemskih; zatim biskupijah, župah itd., *Arkiv za povjestnicu jugoslavensku*, Zagreb 1859.

Taube, Friedrich Wilhelm:

• Opis Slavonije i Srijema, knjiga I, *Zbornik Matice srpske za književnost i jezik*, Matica srpska, Novi Sad 1954.

• *Československa vlastiveda*, del III, Lidova kultura, Praha 1968.

• *Magyar neprajzi lexikon*, N-Sze, 4, Akademiai kiado, Budapest 1981.

• *Naselja i poreklo stanovništva*, knjiga 16, Subotica 1923.

THE CAVAL LIVING, CATTLE-BREEDING AND AGRICULTURAL
SPACES IN LES OF THE REGION OF BARANJA

Summary

In the district of Baranja, especially in the villages Zmajevac and Suza an unique form of housing and farm-building architecture has been preserved up to present times. It is a question of spaces dug into loess, a yellow sediment rock, soft and suitable for digging. Because of their simplicity, dwellings stand out most. They are completely dug into the sheer slopes of BANSKO BRDO; made without any use of a special construction or building material, thus not forming any earth-cabins, they can be defined as artificial caves, known under the name of "gatori". They can be found in different form and spacial development which can vary from small, one-room spaces with low ceilings, to three-room dwellings consisting of a room, a kitchen and a larder. It can be noticed that the spacial distribution and usage of these cave-dwellings follows the same cultural pattern that can be found in traditional peasant houses. The same thing can be said for "gatori", too. In this way, the artificial caves dovetail with the rural architecture of Slavonija and Baranja.

As an opposition to "gatori", inhabited by the poorest inhabitants, stand vine-cellars, solid objects, that, using all of the natural advantages of loess, represent the most frequent as well as the best way of building in the loess sediments of Baranja. These cellars consist of two main parts: an underground building and a tunnel dug into the loess. In spite of following the traditional peasant houses, in form, building techniques and materials, these cellars show some significances of their own. The grapes are pressed here, but the cellars are also used as resting places for peasants after hard work in fields and vine-yards. Some celebrations, such as St. Vinko's Day (the 22nd of January), the so called "vinceška", and sometimes also funeral feasts, are taking place in the vine cellars too. Thus, the cellars have an economic, as well as a social function. The vine barrels are stored in the part of the cellar which is dug into the loess, and has only the economic function. Although in a less extent than before, vinegrowing is nowadays still expanded in Baranja. Therefore it is not rare that people replace old underground cellars for new ones.

With a whole line of characteristics, dwellings and economic spaces build in loess fit into the traditional architecture pattern of Slavonija and Baranja, and with their particularities have a specific architectural and cultural significance.

Because of recent war destructions in Baranja the fate of these, as well as of many other cultural values of this Croatian district is completely uncertain.